

„Perspektive euroatlantskih integracija“

Autor: Faruk Bori

Maj, 2012.godine

Sadržaj

Sažetak.....	3
Uvod.....	4
1. Šta konkretno zna i da Bosna i Hercegovina nema alternativu integracijama u Evropsku uniju i Sjevernoatlantski pakt?	5
2. Jesu li euroatlantske integracije same sebi svrha ili alat za postizanje i zadržavanje evropskih standarda u Bosni i Hercegovini?.....	9
3. Jesu li vanjske integracije pretpostavka za unutrašnje integracije u bosanskohercegova kom sistemu?.....	10
4. Šta su specifi nosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge države koje su prošle put integracija?.....	12
5. Zadaci vanjskog i unutrašnjeg političkog faktora za BiH: Preporuke	17
5.1 Uvo enje evropske klauzule	17
5.2 Definirati oblasti od nacionalnog interesa	17
5.3 Oja tati lokalnu zajednicu kroz uspostavu institucije direktne demokratije.....	17
5.4 Sankcioniranje antievropskih političkih akcija	18
5.5 Devictimizacija i pozitivna sekularizacija društva	18
6. Zaključak.....	18
Reference	19

Podržano od strane Think Thank Fund Fondacija otvoreno društvo

Sažetak

Euroatlantske integracije Bosne i Hercegovine, što podrazumijeva prije svega punopravno članstvo u NATO-u i Evropskoj uniji, opcija je koja ponajviše osigurava i prevenira sukobe u BiH. Sve druge opcije predstavljaju opasnost kako za BiH, tako i za Evropu u cjelini, i stoga je neophodno proaktivno učestvovati u radu Briselskih institucija i postavljanje standarda ispod kojih reforme u BiH ne smiju ići. Prepreka za takav odnos leži u činjenici da su i EU i NATO dobrovoljni klubovi nezavisnih država, ali i zbog toga što su bosanskohercegovački političari nerijetko tek deklarativno za euroatlantske integracije.

Bosni i Hercegovini se mora prilaziti i odnositi se spram nje u bilateralnim i multilateralnim odnosima uvažavajući i specifikume ove države, a to su: a) vladavina ideologije konstitutivnosti, b) poluprotektoratski status zbog postojanja civilnog nadzornika implementacije mirovnog sporazuma iz Dayton, c) postkonfliktna politika bosanskohercegovačkog društva ili bh. društava, te d) „muslimanstvo“ evropskog bošnjačkog naroda. Bosna i Hercegovina može tragati za originalnim rješenjima, ali se i ugledati na neke evropske zemlje koje su u prošlim vremenima imale slične specifikume.

Preporuke koje ova analiza nudi su sljedeće:

- Uvesti evropsku klauzulu koja predstavlja izuzimanje oblasti koje Bruxelles odredi kao one od važnosti za euroatlantske integracije, izvan entitetskog vetoa. Ukoliko je nešto nužno tehnički uraditi kako bi BiH napredovala ka punopravnom članstvu u EU, to ne smije biti podložno političkim uslovljavanjima.
- Definirati koje su oblasti od vitalnog nacionalnog interesa, odnosno koje nisu. Na taj način bi se onemogućile zloupotrebe procesa donošenja odluka i politizacija parlamentarne debate.
- Ojačati lokalnu zajednicu kroz institucije direktne demokratije – što predstavlja izgradnju sistema iz najnižeg nivoa vlasti.
- Sankcioniranje antievropskih političkih i politika – Jednom kada se utvrdi najniži prag granice i tolerancije i definira šta to predstavlja antievropsko ponašanje – opstrukcija integrativnih procesa, bitno moguće koristiti politiku mrkve i štapa. Bez štapa nema ni mrkve, odnosno bez opipljivih sankcija ni nagrada nije istinska nagrada.
- Deviktimizacija i pozitivna sekularizacija društva – procesi koji će trajati nekoliko decenija ili nekoliko generacija, ali koji su neizostavan dio stabilizacije bosanskohercegovačkog društva i države.

Uvod

Jedna mantra kruži Bosnom i Hercegovinom ve više od deset godina. Mantra euroatlantskih integracija. Ne postoji politička opcija u državi obilatoj političkim partijama širokog spektra na idejno-ideološkoj ravni, koja otvoreno zagovara euroskepticizam, izolacionizam, ili uvezivanje u neke druge međunarodne asocijacije koje mogu biti ili su nužno u koliziji sa europskim i euroatlantskim (istinom za volju, već inače političkih partija iz Republike Srpske, dakle stranaka sa srpskim predznakom gaje određenu skepsu spram integracija u Sjevernoatlantski savez, ali je to, mišljenja smo, više u svrhu osluškivanja pulsa birača a negoli dio konkretne političke agende). Pa ipak, kada su u pitanju eurointegracije, a naročito ispunjavanje obaveza sa puta Bosne i Hercegovine ka Evropskoj uniji kao davno izražena želja i europskih lidera i doma ih političkih donosioca odluka, izostaju konkretni potezi, ili se odvijaju u krajnje usporenom ritmu, što (neminovni?) ulazak Bosne i Hercegovine u punopravno članstvo EU u projekcijama analitičara i eurokrata odgađa za nekoliko izbornih ciklusa. Stoga izvještaji Evropske komisije o ostvarenom napretku BiH u posljednjih nekoliko godina potvrđuju da je BiH ostvarila „ograničen napredak“, a posljednji izvještaj iz 2011. godine za dlaku je negativniji od prethodnih jer tokom cijele godine nije bila uspostavljena državna vlada odnosno Vijeće ministara BiH¹.

Ako postoji iskazana volja svih faktora, dakle i europskog i disperziranog bosanskohercegovačkog faktora, ako je ta volja proizvod interesa svih učesnika u procesu, interesa geopolitičkih, sigurnosnih, ekonomskih, humanističkih... čemu onda izostanak konkretizacija u tom procesu? To je tema ovog naučno-esejističkog rada koji ne tendira da ponudi konačne odgovore, nego prevashodno da postavi konkretna pitanja i postavi okvirne hipoteze. Osnovna pitanja koja se nameću su sljedeća:

- Šta konkretno znači da Bosna i Hercegovina nema alternativu integracijama u Evropsku uniju i Sjevernoatlantski pakt?
- Jesu li ove integracije same sebi svrha ili alat za postizanje evropskih standarda u bosanskohercegovačkom sistemu?
- Jesu li vanjske integracije pretpostavka za unutrašnje integracije u bosanskohercegovačkom sistemu?
- Koje su to specifičnosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge države koje su prošle put evropskih integracija i postale punopravnim članicama Evropske unije?
- Koji se zadaci postavljaju pred vanjski faktor donošenja odluka, a koji pred unutrašnji?
- Mogu li se antievropski i kontraintegrativni pristupi i isto takvo konkretno ponašanje sankcionirati i na koji način?

Promišljaju i odgovore na ovih šest pitanja, pokušat ćemo ponuditi okvir za eventualne diskusije koje bi mogle predstavljati jedan skroman korak naprijed u shvatanju nerijetko veoma apstraktno predstavljenog eurointegrativnog puta.

---

¹ Vidjeti intervju evropskog komesara za proširenje Štefana Fulea: „Napredak sa novom vladom bio bi ostvaren“, *Dani*, 21.10.2011., br. 749, str. 16-19

1. Šta konkretno zna i da Bosna i Hercegovina nema alternativu integracijama u Evropsku uniju i Sjevernoatlantski pakt?

Ne postoji politika opcija, kako smo rekli, u Bosni i Hercegovini koja baštini euroskeptičnu agendu. Stoji li iza deklarativno izražene eurofilije i navodno evropskog načina političkog ponašanja, nešto više od pukih riječi?

Evropska unija (EU) predstavlja zajednicu evropskih zemalja čije se postojanje temelji na poštovanju principa demokratije, ljudskih prava, vladavine zakona i tržišne ekonomije. Samo pristupanje zemalja podrazumjeva ispunjavanje uslova koji su samom evolucijom Unije postajali iz proširenja u proširenje sve kompleksniji i jasniji („Analiza razvoja principa uslovljenosti EU“ Direkcija za evropske integracije Vijeća ministara BiH, mart 2010:3).

Postoji li konkretna posvećenost ispunjavanju uslova iza deklarativno izražene volje za euroatlantskim integracijama kod bosanskohercegovačkih političara? Već na prvu nalazimo na diskrepanciju između konkretnizirane posvećenosti i deklarativne posvećenosti. Najbolji primjer je Milorad Dodik, predsjednik SNSD-a i Republike Srpske, najutjecajnije partije u ovom entitetu, u nekoliko navrata je rekao kako za njega ne postoji alternativa „Srpska ili Evropa“, odnosno da u tom slučaju „uvijek bira Srpsku“. ²Ta izjava suštinski njegov stav i političko djelovanje kad god je u proteklih nekoliko godina na dnevni red dolazilo rješavanje konkretnih reformskih procesa – od ustavne i policijske reforme, preko implementacije presude Suda za ljudska prava u Strasbourgu u slučaju „Sejdić/Finci“, pa do liberalizacije viznog režima i ispunjavanja preostalih uvjeta za stupanje na snagu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju BiH sa Evropskom unijom.

Dodikovo političko djelovanje, odnosno djelovanje njegove partije (što se, manje-više, svodi na isto, jer su skoro sve političke partije u Bosni i Hercegovini suštinski liderske) nije jedino kod koje u koliziju dolazi deklarativno zauzimanje za „nealternativnost“ eurounijskih integracija i konkretnost suprotstavljanja toj „nealternativnosti“ svakodnevnog i srednjeročnog političkog djelovanja, ali je najreprezentativnije jer u komplikovanoj dejtonskoj strukturi Bosne i Hercegovine Republika Srpska kao centralizirani entitet raspolaže sa najvećim brojem strukturalnih i zakonskih poluga za sprovođenje vlastite politike, koja je u konkretnom slučaju nacionalističkog i dezintegracionističkog oblika. Riječ je, dodatno, o zaokruživanju formalne demokracije: Dodik je najveći broj glasova u prethodna dva izborna ciklusa (2006. i 2010. godine) dobio upravo koristeći se zapaljivom nacionalističkom retorikom koja se preko medija u ovom entitetu uzrokovali ekskluzivistički i dezintegracionistički nacionalizam javnog mnijenja u RS-u, i sad takvo javno mnijenje otežava dalje korake u tom pravcu, bez obzira na sadržajnost i benefit takve politike u svakodnevnom životu običnog građanina u ovom entitetu.

Kompleksnija situacija u Federaciji – uz postojanje etnonacionalnih i višenacionalnih stranaka, različite političke agende stranaka koje su do 2010. bile „prinudne“ zajedno formirati vlast na entitetskom nivou, također u drugi plan stavlja pitanje euroatlantskih integracija, još konkretnije integracija u Evropsku uniju. Dok se svi deklarativno zalažu za ispunjavanje preostalih uvjeta, dotle ne postoji najmanji zajednički nazivnik o tome

---

² „Evropske integracije su nezaobilazne i za Srbiju i za BiH i za RS. U RS ne smatramo da su evropske integracije jedina alternativa kojoj mi moramo da se posvetimo do određene mere da bi mogli da izgubimo svoj suverenitet i autonomiju. Uvek smo govorili da mi želimo da idemo ka Evropi, jer jesmo evropska struktura, ali to ne može da ide na teret naše autonomije. Ono što nije dobro je da se evropski put u BiH koristi za uspostavljanje novog političkog sistema na štetu RS. U tom slučaju prihvatanje EU kao jedine alternative bi značilo prihvatanje da mi kao RS budemo uništeni. Mi to naravno ne bismo dozvolili. Ako bi morali da biramo između Evrope i RS, uvijek bismo prihvatili Srpsku. RS je važnija od EU“. Milorad Dodik: Srpska je važnija od Evrope, Peat, Internet portal slobodne Srbije, 20. 5. 2011, na stranici <http://www.pecat.co.rs/2011/05/milorad-dodik-srpska-je-vaznija-od-evrope/>

kako treba izgledati Bosna i Hercegovina iznutra. Uvjetno rećeno, pored različitih etnonacionalnih politika koje se baziraju na do kraja nedefiniranoj postavci distribucije moći i izmeđ u kolektivnih identiteta, postoje i partije koje se deklariraju za balansiranje izmeđ u individualnog i grupnog (nacionalnog), dok partije koje u koru politike imaju građanina, redovno dobijaju oskudan procenat glasa a, odnosno ne dobijaju podršku za svoje političke projekte i prospekte³.

Nakon ovog kratkog uvida u političke postavke donosioca odluka u BiH, odgovor na pitanje šta, konkretno, zna i da BiH nema alternativu integracijama u Evropsku uniju i NATO pakt nećini se mnogo lakšim.

Stoga ovaj kratki uvid služi samo za kontekstualizaciju trenutne političke slike i dalje promišljanje. Koristeći postavku teorije racionalnog izbora koju su razvili Stark i Lannaccone (ed. Young, 1997) i koji su prenijeli iz sektora ekonomije i ispitivanja tržišta u sektor religijskog tržišta, pokušavaju i odgovoriti na pitanje šta je to što predodređuje pojedinca da se odluči za neki (religijski) proizvod. Ne ulaze i dublje u suštinu ove deduktivne znanstvene metode, možemo je iskoristiti za naše istraživanje i reći:

Bosna i Hercegovina i pored postojanja velikog broja političkih partija ima nerazvijeno političko tržište, naročito kada su u pitanju ponudeni programi iz oblasti euroatlantskih integracija. Prosto kazano, bira i se ne opredjeljuju spram političkih subjekata na osnovu razlike u programima, pogotovo ne na osnovu razlike u programima kada su u pitanju euroatlantske integracije.

Teorija racionalnog izbora u svojoj sušтини je ekonomska teorija koja objašnjava logiku ekonomskog izbora koja je iskorištena kako bi se stanovišta sociologije religije objasnila logikom odabira religije prvenstveno u Sjedinjenim Američkim Državama tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Uspoređujući i religijsko, ekonomsko i političku situaciju u bivšoj Jugoslaviji, možemo zaključiti da je u svim segmentima vladala netržišna, planska logika. Tržište – ni ekonomsko, ni političko ni religijsko nije postojalo. Vladajuća ideologija u svim segmentima nametala je poželjan model ponašanja. S urušavanjem sistema socijalističkog samoupravljanja, Jugoslavije kao zajedničkog državnog projekta, dobili smo tržišnu demokratiju, slobodu političkog i religijskog izbora, ali u mnogome uvjetovanu i limitiranu raznim faktorima. Jedino istinsko liberalizirano tržište postalo je ekonomsko. Religijsko faktički ne postoji, jer su religijski identiteti u BiH i na Balkanu (i ne samo na Balkanu, nego i u mnogim dijelovima svijeta) nešto sa čim pojedinac živi, rade se i umire, i svaka izmjena religijskog identiteta povlači za sobom društvene sankcije, čak i one najteže. Drugim riječima, biti bosanski musliman, pravoslavac ili katolik nije stvar osobnog izbora, naročito ne logički zasnovanog, nego pitanje primordijalnog identiteta, faktički nepromjenjivog. Tradicionalne religijske zajednice, Islamska zajednica u BiH, Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva tako ne funkcioniraju kao institucije željne širenja tržišta i privlačenja vjernika, nego zadržavanje postojećih, prirodnih. Riječ je o nacionalnim institucijama koje funkcioniraju, baš kao socijalistički ekonomski subjekti, na principima planske ekonomije, sa unaprijed određenom grupom vjernika koja je, ma šta se dogodilo, konzumirati upravo njihov (religijski) proizvod.

Logiku i role modele religijskih institucija preuzele su političke partije. Od prvih demokratskih izbora izmeđ u religijskih institucija i političkih partija vlada simbioza⁴. Upravo kao i religijske institucije, političke partije sa etnonacionalnim odrednicama bile su zainteresirane ne za liberalnodemokratsku prodaju svojih političkih programa

---

³ O rezultatima lokalnih i općih izbora u Bosni i Hercegovini detaljno na oficijelnoj stranici Centralne izborne komisije BiH <http://www.izbori.ba/>

⁴ Takva se praksa simbioze nastavila i do današnjih dana: Jedno medijsko istraživanje iz 2010. govori upravo o tome „Vjerske zajednice i izbori: Glasajte po savjesti, birajte po vjeri“, Centar za istraživačko novinarstvo, 1.10.2010, dostupno na http://www.cin.ba/Stories/P25_Parties/?cid=975,2,1

apeliraju i na logiku konzumenta, nego na unaprijed, planski određeno i omeđeno etnonacionalno tržište, apeliraju i emocije i naučno i politički teško mjerljive elemente mnogo više nego na logiku kakva vlada u većini europskih zemalja uz klasičnu podjelu stranaka na liberalne, konzervativne, lijeve, desne i stranke centra, komunističke, zelene, socijaldemokratske, demokršanske, itd. Iskorištavaju i identitarni diskurs i ponašaju i se po pravilu u koordinaciji sa religijskim institucijama, etnonacionalni pokreti (po većini teorijskih odrednica, i SDA i SDS i HDZ bile su više nacionalni pokreti nego istinske demokratske partije) podijelili su vlast kao što su podijelili birače, odnosno javnost, a samim tim i društvo. To su korijeni raspolu enog bosanskohercegovačkog društva koje je nedugo nakon takve planske razdiobe upalo u krvav i agresivan rat. Kako tada tako i danas, Bosna i Hercegovina živi u takvom konsocijativističkom paklu nedemokratskog sistema, podijeljenog društva, u kojem se svaki pokušaj da se napravi pluralističko političko tržište koje ne može slijediti etnonacionalnu liniju do ekuje na nož (u tom slučaju treba gledati na brojne atake koji dolaze na partije koje ne pristaju da budu omeđene nacionalnošću, poput Socijaldemokratske partije BiH danas, sutra Naše stranke ili LDS-a).

Političko tržište u Bosni i Hercegovini, i pored prisutstva velikog broja formalnih elemenata neophodnih za uspostavljanje vladavine demokratije i prava, faktički ne postoji. Najveći broj političkih partija sa etničkim predznakom (srpske prednjače, slijede ih hrvatske, dok izvjestan broj danas manjih političkih partija u bošnjačkom političkom korpusu imaju istovjetnu logiku) žele zadržati plansku politiku, čak je i ojačati različitim sistemskim alatima. Istovremeno i paradoksalno, izvjesna vrsta pluralizma postoje na etničkom nivou, ali uz konsenzus u vezi sa setom nacionalnih pitanja, ili pokušaj nametanja određene modela ponašanja i stavova među različitim političkim partijama, uz istovremeno nametanje stava da izlazak van tako zadanog okvira predstavlja izdaju nacionalnih interesa kolektiviteta.

U tako omeđenom i limitiranom ukupnom sistemskom kao i političkom (i izbornom) okviru deklarativna posvećenost euroatlantskim integracijama ne mora nositi nikakvu obavezu ni težinu. Građani – birači i naprosto ne sankcioniraju neispornost političkih „proizvoda“ iz palete eurointegrativnog procesa. Prostim riječima nikom rećeno, deklarativno zalaganje za euroatlantske integracije Bosne i Hercegovine ne mora značiti ništa u pogledu određivanja političkog programa date političke partije i obaveza njihovih kadrova u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti kada su u pitanju konkretni reformski procesi što proizilaze iz putokaza članstvu BiH u EU i NATO.

Dodatni problem dolazi iz drugog registra, registra fluidnosti sadržaja pojma euroatlantskih integracija, reformskih procesa teško dokučivih običnom čovjeku i da bi na dnevnoj bazi bili vidljivi i mjerljivi, o čemu se bitno govora u narednim redovima, no prije toga probajmo odgovoriti na pitanje iz drugog ugla: ako su euroatlantske integracije BiH nedovoljno opipljive i mjerljive u kontekstu političkog profiliranja i ponašanja političkih subjekata, ako deklarativno zalaganje ne obavezuje političare i vlast i ako građani ne sankcioniraju nepoštivanje takvih obaveza, imaju li integracije u Eurospku uniju i NATO u slučaju BiH alternativu?

U posljednjih desetak godina u naučnoj i naučno popularnoj publicistici, kao i u vizurama politike i analitike, izrodio se dvocifren broj scenarija i projekcija budućih događaja u Bosni i Hercegovini. Scenariji budućnosti Bosne i Hercegovine, uzimajući u obzir prijevost rješenja i eventualnost sukoba, kreću se od utopističko-idealističkih (maksimalističkih) do apokaliptičkih. Utopističko-idealističke projekcije imaju svoje poklonike u različitim političkim projektima. Posebna vrsta naročito je razvijena u pojedinim krugovima bošnjačke politike koja kao krajnji cilj vidi urušavanje i faktički nestanak entiteta, ponajprije Republike Srpske. Ovakve utopističko-idealističke projekcije, pak, mogu se podijeliti na one koje u korištenju pravnih mehanizama vide izvrsnu mogućnost za promjenu unutarne strukture u BiH – povlačenje potpisa sa Dejtonskog sporazuma koje bi po automatizmu vodilo povratku na Republiku BiH, i one koji smatraju da će reforme kroz euroatlantske integracije voditi potpunom unutrašnjem

integriranju Bosne i Hercegovine. Poklonici obje opcije kao kona ni cilj vide ukidanje entiteta Republike Srpske kao dijela Dejtonskog sporazuma, percipiranog kao prijelazno rješenje nastalo netom nakon rata a koje ne može polu iti više rezultata nego što je polu eno. Hrvatske nacionalne stranke, pak, kao idealnu projekciju vide kroz decentralizaciju države prekompoziciju središnje razine vlasti koja bi vodila ka zasebnoj (kon)federalnoj jedinici u kojoj bi živjeli ve ina pripadnika hrvatskoga naroda. zahtjevi za reformu idu uglavnom u pravcu prekomponiranja unutar entiteta Federacije BiH, dok se ka Republici Srpskoj hrvatski politiki mainstream odnosi realpolitiki. Što se ti e ve ine politiki opcija u Republici Srpskoj, idealno-utopisti ka pozicija je što je mogu e ve i stupanj autonomije koji e, prije ili kasnije, dovesti do otcjepljenja ovog entiteta. Spram BiH se republi kosrpski politiki mainstream odnosi kao prema nepotrebnom dijelu vlasti, dejtonskom disfunkcionalnom višku, a spram Federacije BiH su preuzeli stav stranaka sa hrvatskim predznakom iz pragmatiki razloga – dalja etnicizacija politike i strukture države pogoduje ja anju Republike Srpske. Opre ni politiki projekti aktera prinu enih zbog kompliciranog sistema izbora izvršne vlasti (ve ine) i kompliciranog na ina donošenja odluka (kroz zlo-upotrebu vetoa) najbolje se opisuju sintagmom „dejtonske lu a ke košulje“.

Ono što se name e kao zaklju ak jeste da se sve utopisti ke opcije mogu u isto vrijeme podvesti i pod apokalipti ne ukoliko se za ispunjavanje tih ideja koriste metode sile. Drugim rije ima, ukoliko se krene u izvršavanje nekog od projekata izvan postoje eg sistema može do i do manjeg ili ve eg stepena nasilja. U svim tim slu ajevima u najve oj opasnosti bile bi najvulnerabilnije skupine kao što su manjinski povratnici, ali i pripadnici nekonstitutivnih naroda, nacionalno neopredijeljeni gra ani, itd.

Kako smo kazali, brojni su scenariji. Na svome blogu ameriki analiti ar i poznavatelj prilika na Balkanu (posebno u BiH) svojevremeno je ponudio osam mogu ih opcija daljeg odvijanja prilika. Neki od tih scenarija kako ih je Serwer opisao⁵, otvoreno su apokalipti ni – poput eventualnog entitetskog referenduma o Sudu BiH, ovlastima visokog predstavnika ili ne emu tre em. U tom slu aju sukobi nižeg ili višeg intenziteta, svejedno, gotovo su neminovni, a po izbijanju sukoba situacija bi se još više iskomplicirala. Druge opcije, latentno su opasne. Jedna od njih je održavanje statusa quo. Status quo je opis postoje eg stanja u BiH barem od propasti aprilskog paketa ustavnih promjena 2006. godine. Status quo, zapravo, povezan sa opstrukcijama politiki bitnih reformi, ima za cilj prihvatanje realnosti na terenu kojim se želi idealisti ko-utopisti ka projekcija secesionizma Republike Srpske predstaviti kao objektivan realpolitiki scenarij. No taj scenarij nikako nije realpolitiki i prihvatljiv, nego apokalipti an i neminovno dovodi do sukoba, možda tek sa nešto odloženijim dejstvom. Postavimo još jednom pitanje: postoji li alternativa euroatlanskim integracijama BiH?

Tek jedna od Serwerovih opcija, a sli no su utvrdili i u esnici debate koju je organizirala Fondacija Friedrich Ebert, (Bosna i Hercegovina 2025: Scenariji budu eg razvoja doga aja, ur. Paul Pasch) daje izgledne šanse za boljitak – stvaranje funkcionalnije države Bosne i Hercegovine. Odmah uz mantru o euroatlanskim integracijama kao putu koji nema alternativu, stoji mantra o stvaranju funkcionalnije države kao neminovnosti koja proizilazi iz reformskog eurointegrativnog procesa. Nažalost, baš kao što deklarativna posve enost euroatlanskim integracijama ne mora nužno zna iti konkretnu politiku akciju (jer javnost ne sankcionira opstruktoe politiki kih integracija), tako i sintagmu „stvaranja funkcionalnije države BiH“ ne prati dodatno pojašnjenje šta to konkretno zna i. To je zadatak u ije se sprovo enje prije svih moraju uklju iti predstavnici me unarodne zajednice, ponajprije kroz Delegaciju Evropske unije u BiH ali i kroz Ured visokog predstavnika i njemu nadležne Upravni odbor Vije a za implementaciju mira u BiH i Vije e sigurnosti Ujedinjenih nacija.

---

⁵ O Serwerovim scenarijima vidjeti u članku „Svi sukobi vode u mir“, Faruk Borić, magazin Dani, br. 732, 24.6.2011, str. 32-35.

Da zaključimo ovaj dio: Postoje drugačiji putovi kojima se Bosna i Hercegovina može u budućnosti kretati i koji ne uključuju ispunjavanje reformskih uvjeta koji je konačni cilj članstvo Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji (i NATO-savezu). Iako različiti po sadržini, ciljevima i usmjerenju kao i mogućnosti ostvarivanja, svima je zajednička politička, ekonomska i geostrateška nesigurnost. Bilo da je riječ o konstantnom odlaganju reformi i zadržavanju statusa quo ili politika daljeg nesuglasja političkih elita, zloupotreba entitetskog glasanja i drugim mehanizama kolektivne zaštite, ili pak pozivi na mirnu disoluciju države i sukob sa međunarodnom zajednicom... svi takvi scenariji odvlače Bosnu i Hercegovinu od Evropske unije kao cilja i putaka punopravnog članstva kao jedinog mogućeg puta koji može donijeti potrebne reforme neophodne za političku, ekonomsku i općedrušvenu stabilnost i prosperitet.

2. Jesu li euroatlantske integracije same sebi svrha ili alat za postizanje i zadržavanje evropskih standarda u Bosni i Hercegovini?

Ovo pitanje se može shvatiti i kao retoričko, ali i kao suštinsko. S obzirom na generalno nizak dio političke kulture u BiH, euroatlantske integracije su shvaćane u smislu jednog relativno kratkog i teškog reformskog puta koji će se uskoro okončati i nestati svi ključni problemi. Takvo promišljanje možemo nazvati eutopijom. Prostim riječima nikom kazano, nakon što se različite političke opcije dogovore o setu problema evropske institucije će primiti BiH u klub u kojem postoje brojni benefiti, dok se dio koji se tiče odgovornosti uglavnom izostavlja. Naravno, postoje brojne teorije i filozofske postavke o tome biti Evropske unije, ali je stajalište o klubu meda i mlijeka (za razliku od balkanske krvi i meda) najpogubnije jer je krajnje politički nezrelo. Evropska unija je nastala kao ekonomska interesna zajednica koja u današnje vrijeme, pola stoljeća nakon svojih zahtjeva ima i ekonomske i političke probleme i kontinuirane debate o daljnjem razvitku, i iluzorno je očekivati da se u bilo kojem od tih pitanja povodi maglovitim altruističkim konceptom. Tako shvaćena bit evroatlantskih integracija lako dovodi do razočarenja kada izostane ispunjavanje moralnih imperativa koji se, kao, nalaze na briselskoj agendi. Kao klasičan primjer se mogu uzeti reakcije na neukidanje viznog režima 2009. godine, kada su i pojedini politički subjekti, i mediji, pa i tzv. neovisni intelektualci govorili o moralnom posrtnu u Evropi koja je još jednom kaznila žrtve genocida a nagradili agresora, itd. Sljedeći stepen nakon razočarenja izostankom moralne potke u procesu donošenja političkih odluka u eurokratskim institucijama jesu konstrukcije teorija zavjere.

Već iz svega je dovoljno da se nazrije naš generalni stav da euroatlantske integracije nisu same sebi svrha. Samo članstvo Bosni i Hercegovini ne može donijeti ništa ukoliko se ne desi reformski proces u svim onim oblastima koje se navode u kopenhavskim kriterijima, u Mapi puta BiH, u Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, i, u dodatnom kontekstu, u uvjetima Vijeća za implementaciju mira za zatvaranje OHR-a. Put Bosne i Hercegovine ka punopravnom članstvu u Evropskoj uniji nije serija prepreka koje je potrebno preskočiti da bi na cilju došla zaslužena nagrada – članstvo, nego set neophodnih poteza kako bi Bosna i Hercegovina bila kompatibilna eurounijskom sistemu, ne samo vrijednosnom, nego i konkretnom. Primjer iz neposrednog okruženja – iz Hrvatske, koji je i javnost u BiH mogla pratiti kontinuirano putem medija – od pitanja Zaštitnog ekološkog ribolovnog pojasa, do reforme pravosudnog sistema i konkretnih akcija države na suzbijanju korupcije, najbolje govori o izmjeni i zakonskog i vrijednosnog sistema neophodnom za sjedinjavanje BiH sa EU. Primjeri, pak, Rumunjske i Bugarske, u teoriji već poznatog kao „propalo proširenje“, govore šta se događa kada politički razlozi prevladavaju nad racionalnom logikom: upravo iz područja pravosuđa i borbe protiv korupcije ove dvije zemlje nisu dosegle prijevremene standarde, što se odrazilo i na njihov položaj u EU.

Postoje, da sumiramo, vrlo jasno zadane koordinate toga šta Evropska unija želi u BiH u smislu reformi. Optimisti na predviđanja kažu da će nakon usvajanja nekoliko preostalih obaveza iz privremenog Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Bosna i Hercegovina konačno preći iz historijske u briselsku fazu jer će sve više prevladati tehnička

reformaska pitanja a sve manje pitanja iz segmenta emocionalisti ko-etnonacionalnog diskursa. Možda je to preoptimisti no, ali je takav na in gledanja na proces euroatlanskih integracija poželjniji (da ne upotrijebimo rije – zdraviji) od modela sumnji avog propitivanja evropskih nakana iz vizure moralne uzvišenosti. Druga je stvar kako jasno definirane okvire preto iti u politi ki utjecaj.

3. Jesu li vanjske integracije pretpostavka za unutrašnje integracije u bosanskohercegova kom sistemu?

Ve smo kazali kako postoji „škola mišljenja“ koja pretpostavlja da e reformski procesi koje zahtijeva Bruxelles od bosanskohercegova kih politi ara donijeti i funkcionalniju državu, sistem koji e biti u skladu sa standardima, normama i propisima Evropske unije. To je donekle ta an, ali nerijetko i preoptimisti an stav. Dakle, na pitanje može li Evropska unija preko svojih alata uvjetovati unutrašnje reforme, odgovor glasi: može, ali i ne mora.

Prvi i osnovni problem jeste što ne postoji jedinstvena eurounijska norma kada su u pitanju društveno-politi ke i ustavne strukture starih i potencijalnih država lanica. Od BiH niko ne traži da bude centraliziranija ili decentraliziranija, federalna ili konfederalna država, tek se traži „prohodnost“ sistema i postojanje jedne adrese za razgovore sa briselskim visokodostojnicima. O tome kako e se do i do tog „jedinstvenog glasa“ i „jedinstvene adrese“ Bruxelles se ne izjašnjava.

Drugi problem, usko vezan za prvim, je u injenici da je i sam proces odlu ivanja unutar Evropske unije kompleksan i podložan pregovorima i kompromisima izme u pojedinih lanica EU. Pored deklarativno izražene posve enosti daljem širenju EU i integracijama na prostor Balkana i Isto ne Evrope, svjedoci smo brojnih medijskih istupa lidera najznačajnijih evropskih država koji, argumentiraju i stav brojnim unutarnjim problemima ve glomazne eurounijske strukture, naredno proširenje stavljaju u dalju budu nost. (Postoje oni kriti ari iznikli naro ito nakon ekonomske krize ije su rješavanje na sebe preuzeli nacionalni lideri Njema ke i Francuske, kancelarska Angela Merkel i predsjednik Nicolas Sarkozy, što je brojne evropske parlamentarce navelo da kažu kako proces objedinjavanja Evrope prati nedostatak istinskog liderstva iz Bruxellesa).

Tre i problem leži u injenici da Evropska unija predstavlja prije svega dobrovoljni klub sa jasno preciziranim ekonomskim i politi kim pravilima stupanja u nj, pa sankcioniranje neizvršenja odre enih i preciziranih zadataka usmjerenih prije svega na reformiranje sistema pojedine države e da bi bio kompatibilan evropskom, nije poželjan i svakodnevan alat kojim se Bruxelles koristi. To je ono što nam najviši dužnosnici evropskih institucija poru uju prilikom obra anja bosanskohercegova kim politi arima i bosanskohercegova koj javnosti: sprovo enje reformi a samim tim i lanstvo BiH u EU zavisi od vas. No, postoje i izuzeci kada evropske institucije ipak reaguju, a postoje i specifi nost strukture BiH koje uvjetuju dodatnu pomo izvana.

Sarajli -Magli (2009: 10) primje uje kako su politike EU rijetko išle dalje od formalnog ocjenjivanja institucija kako bi se ustanovio na in na koji demokratija i vladavina prava djeluju u praksi, i da je izuzetak bio slu aj Slova ke 1997. godine kada je EC ocijenila ne samo institucionalnu strukturu demokratije, ve i suštinsku demokratiju. Izvještaj Komisije navodi da „dok institucionalni okvir definiran Slova kim ustavom odgovara onom koji karakterizira parlamentarnu demokratiju sa slobodnim i pravi nim izborima, nezadovoljavaju a je situacija u pogledu stabilnosti institucija i njihove integriteta u politi ki život“. (EC, 1997, str. 23). Neko e re i kako je i primjer ulaska Cipra u Evropsku uniju – oto ke države koja je fakti ki podijeljena na dva dijela, politi ki presedan, ali jedan drugi primjer geografski i kulturno bliži nama u Bosni i Hercegovini pomenuta autorica tako er navodi:

„Nakon pobjede Tomislava Nikolića, kandidata Srpske radikalne stranke i vodećeg euro-skeptika, u prvom krugu izbora, nad Borisom Tadićem, kandidatom proevropske orijentacije, EU je pozvala Srbiju da potpiše prijelazni politički sporazum o saradnji, 29. januara 2008. godine. 'Ova ponuda šalje snažan signal Srbiji o njoj evropskoj budućnosti, koja je stvarna i opipljiva', rekao je Olli Rehn, komesar EU za proširenje. Nadalje, 30. januara 2008. godine, Evropska komisija i Srbija razgovarale su o mjerama ukidanja viznih ograničenja i obezbjeđivanja bezviznog putovanja za građane Srbije u države članice Evropske unije. Ovo je bio jasan i uspješan pokušaj Evropske unije da iskaže podršku Borisu Tadiću u kako bi mu pomogla da mobilizira glasove građana naklonjenih evropskoj perspektivi zemlje“ (2009: 14).

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, očigledno je da je u pitanju po ustavu parlamentarna demokratija, ali i Sud za ljudska prava u Strasbourgu (slučaj Sejdić/Finci), proglasili diskriminirajućim, sa jasno zadanim zadatkom ispravljanja diskriminirajućih odredaba. No, i pored višegodišnjih upozoravanja, sprovedenih monitoringa, beskrajnih parlamentarnih i stručnih rasprava, na ispunjenje ove obaveze Bosna i Hercegovina još ne ide, kao što na to ispunjavanje ide i Evropska komisija. Nažalost, to nije jedina diskriminirajuća odredba ustavnog poretka BiH: Ibrahimagić (2010) skreće pažnju na Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, koji nije ni „dom entiteta, ni dom naroda entiteta“, ali je na in na koji se danas bira ovaj dom „u suprotnosti sa Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda:

„...jer pet Srba dolazi iz Republike Srpske, a po pet Bošnjaka i Hrvata dolazi samo iz Federacije, umjesto s cijelog prostora Bosne i Hercegovine. Tako ustvari Srbi iz Federacije a Bošnjaci i Hrvati iz Republike Srpske nisu predstavljeni svojim predstavnikom u Domu naroda. To je utvrdila i Venecijanska komisija Vijeća Evrope i traži da se to ispravi. isti je slučaj i s članovima Predsjedništva BiH gdje srpsku populaciju u Bosni i Hercegovini može predstavljati samo Srbin iz RS-a, a bošnjačku i hrvatsku samo Bošnjak i Hrvat iz Federacije, što se također smatra suprotnim navedenoj evropskoj konvenciji“ (ur. Abazović i Hammer, 2010: 16)

Evropske institucije su reagirale i normom i presudom, ali, i povrhu toga, izostale su sankcije političkim opcijama koje opstruiraju i protive se suštinskim promjenama diskriminirajućeg sistema. Može li se otkrivati „moderacija“ demokratskih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini? Može li se otkrivati da je, mimo iskazanih okvira za određena rješenja (kao što su zakon o državnoj pomoći ili popis stanovništva) institucije Evropske unije utjecati na smjer i intenzitet konkretnih procesa? Sudeći po trenutnoj agendi to se ne može desiti niti dešavati iz više razloga. Kao prvo, bio bi potreban zajednički konsenzus 27 članica Evropske unije iskazan i na nacionalnom i na briselskom nivou za snaženje instrumenata pritiska. Takvog konsenzusa nema, kao što, primjera radi, ne postoji ni zajednički konsenzus 27 zemalja u vezi sa priznanjem Kosova. S obzirom da bosanskohercegovačko pitanje nije pri vrhu prioriteta Evropske unije, iluzorno je otkrivati snažnu javnu debatu i suvoeljavanje argumenata za i protiv (polu)protektorske i moderatorske uloge Bruxellesa u BiH na in kako je prije nekoliko godina pokušano sa reformom policije i tri famozna evropska principa. Da je i Evropska komisija i ostale institucije Evropske unije zauzeti ne do kraja definiran stav bez dodatnog uplitanja u brojna reformska pitanja govori i nedostatak konsenzusa u vezi sa sudbinom OHR-a. S obzirom da tu postoje dvije različite struje – jedna koja je za hitno ukidanje OHR-a a druga za ostanak institucije dok se ne ispune svi zadani uvjeti (od kojih su neki nemjerljivi birokratskom aparaturom i eurokratskim kategorijalnim aparatom), i stav meunarodne zajednice spram BiH može se okarakterizirati kao zadržavanje statusa quo. Kako se kaže u jednom biltenu Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji: „Samo jasna politika EU može doprinijeti jačanju proevropskog bloka u regionu, jer motivacija dolazi iz jasno postavljenih ciljeva“ (br 65, juni 2010).

Znaju i sve ovo, postavimo ponovno pitanje mogu li vanjske integracije utjecati na unutarnje reforme? Ve smo kazali mogu, ali ne moraju. Nadamo se da smo utvrdili da ne moraju jer mehanizam sankcija (popularna politika „mrkve i štapa“) nije dovoljno snažan kako bi potakao partitokratske i u suštini antieuropejski usmjerene lidere na akciju. Ve prije smo rekli i da javnost sama ne sankcionira lidere zbog neizvršavanja ispunjenja obaveza iz euroatlanskog puta (izuzetak je bio pritisak vezan za liberalizaciju viznog režima). Izmijenimo retori ki sada odgovor i recimo da vanjske reforme moraju dovesti i do unutarnjih integracija u državi, ali u postoje oj situaciji bez dodatnog pritiska i osmišljavanja politike to se ne može desiti. Prije nego što objasnimo šta pod ovim podrazumijevamo – nagovještavaju i okvirne zada e vanjskog i unutarnjeg faktora (pod ta kom 5), moramo se dodatno osvrnuti na specifi nosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge države, te uputiti na primjere država ije iskustvo (pozitivno ili negativno, svejedno) može biti dragocjeno za dalje ponašanje i Evropske unije i Bosne i Hercegovine, kao i na konkretne poteze.

4. Šta su specifi nosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge države koje su prošle put integracija?

Ve smo u ovom radu ukazali na neke specifi nosti bosanskohercegova kog društva (ta nije društvenog ure enja) i statusa koje ima u ma unarodnoj (geo)politici. U tom smislu, Bosnu i Hercegovinu od ve ine evropskih država razlikuje a) ideologija konstitutivnosti te b) (polu)protektorski status. Konstitutivnost je postojala i u vremenu socijalisti kog samoupravljanja, a Dejtonskim mirovnim sporazumom, odnosno Aneksom IV koji je Ustav BiH konstitutivni narodi su Bošnjaci, Hrvati i Srbi, a pored njih spominju se i ostali, kao i gra ani BiH. Konstitutivnost je prenesena i na entitetske nivoe a nakon Odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti svih naroda na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine ustavno je izjedna en položaj Srba u Federaciji BiH sa položajem Hrvata i Bošnjaka, te položaj Bošnjaka i Hrvata sa položajem Srba u Republici Srpskoj. Formalno-pravno je izjedna en, no sadržajno taj položaj još uvijek varira i druga iji je ne samo u dva entiteta, nego i od kantona do kantona, te od lokalne zajednice do op ine. Sve poslijedejtonske godine išle su u smjeru osnaživanja ideologije konstitutivnosti, uz zanemarivanje pitanja ostalih i gra ana kao ustavnih kategorija.

Ne emo ovdje ulaziti u pravne finese, ali se može re i kako ideologija konstitutivnosti proizilazi iz ideje konsocijalne demokratije. konsocijalizam je, kako kaže Kunrath, „grupno utemeljena teorija koja garantira politi ku stabilnost putem raspodjele ovlasti, u eša i autonomije svih zna ajnih grupa u podijeljenim društvima (ur. Abazovi i Hammer, 2010:22). Najzna ajniji teoreti ar konsocijacije Lijphart smatra kako se politi ka stabilnost može posti i ako se ispune etiri kriterija: velika koalicijska vlada unutar parlamentarnog sistema, gdje se zastupaju interesi razli itih grupa, mehanizam uzajamnog veta kojim se štite interesi manjina, proporcionalnost kao princip reprezentativnosti i visok stupanj autonomije svake grupe, npr. kroz federalne strukture. Kunrath ukazuje kako, sobzirom da je nametnut izvan kao dio mirovnog sporazuma, konsocijalnom modelu (u BiH) nedostaje element dobrovoljne opredjeljenosti, a da „elite u Bosni i Hercegovini još uvijek imaju poteško a da postignu konsenzus o pitanju prirode države i njenih institucija: pitanja poput teritorijalnih ograni enja zemlje, prirode državljanstva i uloge centralne države još uvijek nisu rješena“ (ur. Abazovi i Hammer, 2010:23). Ovaj autor dodatno kao problem bosanskohercegova ke konsocijacije spominje injenicu da je bosanski etni ki federalizam „rezultat raseljavanja stanovništva tokom rata, a ne mirne decentralizacije“ (2010:23).

Pored ovih primjedbi na narav konsocijativne demokratije u BiH potrebno je re i i da ne postoji dogovor svih „paralelnih društava“ o participaciji u u estvovanju u vlasti: primjera radi, politi ke partije iz Republike Srpske kao i neke partije sa sjedištem u Mostaru smatraju da je za funkcioniranje Bosne i Hercegovine potrebno dalje institucionaliziranje etni kih politika izme u konstitutivnih naroda (bez zaštita, primjera radi, pojedinih historijskih ili geografskih teritorija), uz argumentaciju da su multietni ke partije ili

partije koje ne žele da se identificiraju sa etnopolitikama kad se svedu na najmanji zajednički nazivnik – etničke. Sve u svemu, još ne postoji konsenzus o tome koje sve grupe i u kojoj mjeri, sa kojim ingerencijama (veto, procentualna zastupljenost) trebaju sa injavati vlast i na kojim nivoima. Sve opisano pogoduje vr enju u krug u procesu donošenja političkih odluka, neprincipijelnom uvjetovanju i blokiranju reformskih procesa i donošenja zakona uopće, uključujući i one iz oblasti euroatlantskih integracija. Drugim riječima, etnički i entitetski veto se koriste pitanja koja u srži nisu iz seta kulturnonacionalnih pitanja. Bosna i Hercegovina je u tom smislu zaista slučaj za sebe odnosno slučaj bez presedana. Postoje teoretičari koji drže da dalji razvoj BiH treba pogledati riješenja Švicarske i/ili Belgije, iako Belgija faktički proživljava silnu krizu kao i BiH: U njenoj konfederaciji ni Flamanci ni Valonci nisu za zajedničku državu i Belgiju faktički na okupu drži „strani faktor“, a i europski Bruxelles je životno zainteresiran za opstanak Belgije. Što se tiče Bosne i Hercegovine, raširena je percepcija kako su jedino Bošnjaci zainteresirani za opstojnost države BiH, a da su Hrvati i Srbi za raspad države. To bi bila opasna generalizacija ne samo zato što je pogrešna nego i zbog toga što je krivo u ime bilo koje etničke ili nacionalne grupe generirati političke stavove. Uostalom, iluzorno bi bilo tvrditi da svi pripadnici jedne konstruirane grupe kakva je nacija imaju istovjetne stavove samo na osnovu konstrukta o zajedničkom porijeklu, jeziku, kulturi itd. Što se tiče Švicarske kao eventualnog modela su-života u višenacionalnim zajednicama i preslike modela na BiH, moguće je tražiti eventualna rješenja, ali se ne smije smetnuti sa uma nekoliko činjenica: a) da je švicarski konfederalni model nastao na dobrovoljnoj bazi političkih elita iz same države, b) da, za razliku od bosanskohercegovačkog slučaja, švicarske grupe govore različitim jezicima, c) da je Švicarska država njenih građana, Švicaraca, i 26 kantona, dok je Bosna i Hercegovina država Srba, Hrvata, Bošnjaka, ostalih i građana BiH. Kako kaže Stojanović u jednom intervjuu:

Ono što jeste suštinska razlika između Švajcarske i BiH piše u ustavima tih zemalja. Švajcarska je država "švajcarskog naroda" (a što pretpostavlja skup svih građana) i 26 kantona. To su jedine dvije ustavne jedinice koje čine Švajcarsku: građani i kantoni. Znači ne jezičke, vjerske, etničke ili druge zajednice. Dok je BiH država njenih građana i tri konstitutivna naroda koji su definisani po etničkom principu. To je velika razlika. Zašto? Kada kažete da je Švajcarska država njenog naroda i podvlačite da je to skup svih njenih građana, vi koristite jedan liberalni građanskodemokratski princip. Kada kažete da tu državu čine i 26 kantona a koji je opet svaki za sebe definisan po tom istom liberalnom principu, što znači da postoji i nekih 26 kantonalnih naroda koji su skup građana koji žive u njima imate jedan liberalni teritorijalnokonfederalni princip. S druge strane, u BiH imate mješavinu građanskog i etničkog principa. Takav etnički princip Švajcarska ne poznaje (Oslobođenje, br.22.366, str.26, 11/04/2009).

Drugo obilježje i specifikum Bosne i Hercegovine jeste što je ova država b) (polu)protektorat. Neki autori kažu i kako je uspostavljanje Ureda visokog predstavnika kao nadzornika civilne implementacije Dejtonskog sporazuma i konačnog tumača ukoliko dođe do blokade političkog procesa. Izglednim nam se čini kako su tvorci Dejtonskog sporazuma upravo znali da će dolaziti do blokada, no period bosanskohercegovačkog poluprotektorata može se podijeliti u nekoliko faza: a) period zainteresiranosti međunarodne zajednice bez direktnijeg uplitanja u politički kopravni prostor BiH; b) period zainteresiranosti međunarodne zajednice uz snaženje Ureda visokog predstavnika i njegovih ovlasti; c) period povlačenja međunarodne zajednice i politika gašenja OHR-a nakon što se ispune ciljevi i uvjeti za zatvaranje. Prvi period veže se za kreiranje Ureda visokog predstavnika i period prvog direktora ove institucije Carla Bildta, te dijelom njegovog nasljednika na mjestu kormilara OHR-a Carlosa Wastendorpa, dakle 1995-1998. godine. Drugi period vrijeme je Wolfganga Petritscha i naročito četvrtog visokog predstavnika u BiH Paddyja Ashdowna. Treći period počinje sa njemačkim diplomatom Christianom Schwartzom Schillingom, 2006. godine, i traje do danas.

Politički analitičar Kurt Bassuener je u jednom intervjuu objasnio kako je „tranzicija postala svrha samoj sebi“:

Kako se pokazalo u proteklim godinama, dejtonska BiH funkcionisala je samo zbog „osiguravača“ u vidu prisustva meunarodne zajednice i OHR-a kao njenog izvršnog tijela. Ako se želite riješiti OHR-a, što mi svi želimo, onda morate uspostaviti drugi sistem. Kratak odgovor bio bi da je meunarodna zajednica umorna od BiH i odlučila su da tu priču završite ili barem značajno smanjiti svoj angažman u BiH. To bi se moglo vrlo brzo pokazati kao jako velika greška (Kurt Bassuener: Odlazak OHR mogao bi biti velika greška, Zurnal.info, 24. juli 2009.)

U istom intervjuu, Bassuener kaže kako ne postoji jedinstven stav meunarodne zajednice kada je riječ o budućnosti OHR-a:

„Teoretski, svi se slažu oko 5+2 uslova koje treba ispuniti prije zatvaranja OHR-a, ali postoje različite interpretacije šta to konkretno znači i šta poslije toga. Moj osjećaj je da su prema trenutnim planovima o zatvaranju OHR-a najskeptičniji Turska i SAD, a rekao bih da skepticizam dijele i Velika Britanija i Holandija. Na suprotnom kraju su uglavnom mediteranske zemlje članice EU, Francuska, Italija, Španija, a tu je i Švedska. Carl Bildt je predstavnik one struje koja bi željela zatvoriti OHR još prije, jer smatra da BiH nije potreban izvršni organ meunarodne zajednice već samo prisustva EU. Tu je još i Njemačka i su stavovi negdje u sredini. Iskreno, jedini način da meunarodna zajednica dođe do zajedničkog stava je već angažovanje SAD koje trebaju imenovati specijalnog predstavnika za Zapadni Balkan. Neko mora da uradi fizički dio posla, obilaze i sve ove glavne gradove u Evropi da bi se došlo do zajedničkog stava Zapada“.

Dakle, i OHR kao institucija se nalazi u svojevrsnom geopolitičkom vakuumu, nemoćan da snažnije djeluje, bez unisone podrške svih zemalja koje čine Vijeće za implementaciju mira u BiH, uz precizno i više puta ponovljen stav kako BiH ne može postati punopravna članica Evropske unije dok u njoj postoje (polu)protektorski elementi:

„Paralelno s insistiranjem na kriteriju 5+2, neke zemlje članice EU-a konstantno insistiraju da se zahtjev BiH za članstvo u EU-u ne može razmatrati sve dok OHR postoji ili, kako je kasnije formulirano, dok se ne odlučio o njegovoj tranziciji u snažnije prisustvo Evropske unije u BiH. Političke elite u Republici Srpskoj koriste ovakve izjave kako bi OHR okarakterizirale kao prepreku evropskim integracijama, suprotstavljaju i se odlukama i politikama koje dolaze iz ovog ureda. Zbog toga je EU mudro povukla ovo stajalište, ne spomenuvši ga u svom posljednjem izvještaju o napretku. Međutim, ovaj primjer pokazuje da u Evropskoj uniji postoje akteri koji su spremni da zatvaranje OHR-a koriste kao političko sredstvo ili pregovarački ustupak umjesto da ga podrže kao pravni mehanizam koji je sastavni dio dejtonske strukture“ („Mit o zatvaranju OHR-a, Vanjskopolitička inicijativa, dostupno na stranici http://www.vpi.ba/bos/sadrzaj/dokumenti/Mit_o_zatvaranju_OHR-a.pdf).

Stav ovog autora jeste da je uvjetovanje članstva u BiH gašenjem OHR-a, čak i prije nego što se ispune famozni ciljevi i uslovi za zatvaranje, pogrešno i kontraproduktivno. Iako je OHR jednog dana postati višak u demokratski ustrojenoj Bosni i Hercegovini, on je još uvijek prijeko potreban. Uostalom, određeni protektorski elementi postoje i u drugim državama koje su članice Evropske unije – Velika Britanija još ima vojne baze na Kipru, inače podijeljenom otoku, u Njemačkoj postoje američke vojne baze, itd.

Treći specifikum Bosne i Hercegovine leži u činjenici da je riječ o (c) postkonfliktnom društvu. Nažalost ili nasreću, Bosna i Hercegovina nije usamljen slučaj, tako da možemo preuzeti modele prevazilaženja podjela iz brojnih evropskih država. Ne treba zaboraviti činjenicu da je cijela ideja Evropske unije u svojoj suštini nastala kako bi ovaj kontinent na duže staze spriječio sukobe kakvi su Evropu zadesili u Drugom svjetskom ratu. U tom pogledu, iskustva Poljske mogu biti primjenjena, zatim iskustva Francuske i Njemačke u pogledu saradnje i prevazilaženja „vijekovnih neprijateljstava“, itd. Nažalost, dosad se

pokazalo kako uzroci nastanka konflikta u Bosni i Hercegovini i na području cijele bivše zajedničke države nisu nestali, dapače, danas se više nego ikada prije koriste za političku promidžbu i politički profit. U tom smislu, negacije i relativizacija ratnih zločina je postala općenito mjesto u javnom prostoru pa se na takve izjave više i ne obazire, što je poseban poraz. (Recimo, šef Predstavništva Republike Srpske u Izraelu Arie Livne kaže: "Što se Srebrenice tiče, Haški tribunal je donio odluku da se tu desio genocid, ali ja smatram da nije, jer tu nije bilo istrebljenja jednog naroda", Nezavisne novine, 23.3.2012. Njegov nominalni šef predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik sličnog je stava: "To je ratni zločin za koji odgovaraju pojedinci i nema ništa sa kolektivnom odgovornošću. Srbi nisu imali genocidne namjere što se tiče Bošnjaka. To nam ne mogu imputirati i neka odustanu od toga", Frontal.ba, 28.2.2012.).

četvrti specifikum Bosne i Hercegovine jeste d) islam. naravno, postoje brojni muslimani u Evropi, bilo da je riječ o žiteljima bivših kolonija koji su emigrirali u različite evropske zemlje (Pakistanci u Velikoj Britaniji, žitelji sjevernoafričkih zemalja u Francuskoj, Turci u Njemačkoj) kao konvertiti iz drugih religija, ali je specifikum BiH to što u njoj žive, kako se to kaže, „autohtoni evropski muslimani“. Tako reisu-l-ulema Islamske zajednice u BiH Mustafa Cerić jedne prilike kaže: „Da bismo pokazali cijelom svijetu da u Evropi žive autohtoni muslimani, ove godine obilježavamo šesto godina islama na Balkanu. Naša je želja da šesto godina islamskog iskustva u ovim krajevima bude osnova za mirnu i prosperitetnu evropsku koegzistenciju“, Pozdravni govor reisa Cerića povodom desetogodišnjice Evropskog vijeća za fetve i istraživanja, 16. maj 2007., dostupno na internet stranici Bosnjaci.net, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=20055>. Na stranici Islamske zajednice Hrvatske u tekstu „Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini“ kaže se: „Povijesno gledano muslimani Bosne i Hercegovine najstariji su muslimanski narod na Balkanu i Evropi. Ugarski povijesni dokumenti govore da su muslimani sa azijskog kontinenta došli na ova područja polovinom desetoga stoljeća, to nije od 960 do 980 godine“, dostupno na stranici http://www.islamskajajednica.hr/svijet_islama/Islam%20i%20muslimabni%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf)

Islamska zajednica u BiH ima ogroman utjecaj na politička i općedruštvena zbivanja u BiH, i tu ne zaostaje za Katoličkom crkvom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Riječ je o najutjecajnijim civilnim organizacijama u BiH, čiji vjerski visokodostojnici u svojim javnim istupima latentno ili otvoreno, agitiraju za određene političke i partijske interese i partije, kritiziraju neke druge.

Bosna i Hercegovina je zvanično sekularna država, ali faktički postoji planska podjela između u tri tradicionalne religijske zajednice u Bosni i Hercegovini na tri religiozizirana društva. Prostim riječima nikom kazano, tamo gdje pripadnici jedne etnoreligijske zajednice imaju većinu, data religijska zajednica se ponaša kao vladar tog područja. U etnički miješanim sredinama gdje ne postoji značajna većina postoje „nesporazumi između religijskih zajednica“ – kao što je to slučaj u Mostaru, a postoje i hladniji odnosi nižih nivoa religijskih službenika tamo gdje postoji značajna povratnička grupa. S podijeljenim javnostima ili pastvom na podijeljenom tržištu uvjetovanom „okovima tradicije“ religijske zajednice nerijetko krasi ambivalentnost spram onih drugih koju uzrokuje uvjerenje posjedovanja istine.

„Tokom devedesetih došlo je u bivšim socijalističkim zemljama do vraćanja ljudi religiji, jer je krah socijalizma ostavio za sobom ideološki vakuum. U novim, evidentno povoljnijim uslovima za njihovo propovjedanje, propagiranje i širenje, religije u Centralnoj i Istočnoj Evropi doživjele su pravi preporod. Postkomunističke vlasti su, odmah nakon uvođenja političkog pluralizma, preduzele hitan niz zakonskih i drugih mera kojima je znatno olakšan rad religijskih organizacija u njihovim zemljama u odnosu na vreme socijalizma. Osim zakona o pravnom položaju religijskih zajednica, o slobodi savjesti i religijskom organizovanju, osnovane su i obnovljene su mnoge obrazovne, kulturne, socijalne dobrotvorne ustanove. Religija je dobila važno mjesto u elektronskim i drugim medijima, a u inženjeringu su – u zavisnosti od materijalnih mogućnosti pojedinih država – i napori da se

religijskim zajednicama nadoknadi šteta po njena prilikom nacionalizacije njihove imovine. Crkve u postsocijalističkim društvima dobijaju sve veći ulog u domenu religijskog obrazovanja, brige o moralu, socijalnom i dobrotvornom radu. Religija ima i značajnu socijalnu i socijalno-psihološku funkciju, deluju i kao važan integrativni faktor u svesti svakog religioznog pojedinca“ (Vukomanović, 2001:82-104).

Evropske države imaju različite modele odnosa države i religijske zajednice odnosno religijskih zajednica. O pravnom položaju religijskih zajednica u BiH pogledati tekst „Religija i društveni život u BiH“ (dostupan na <http://fikretkarcic.wordpress.com/2009/08/01/religija-i-drustveni-zivot-u-bih/>) no ono što krase BiH u politološkom smislu jeste pokušaj pojedinih religijskih zajednica da o uvajaju postojeće stanje, utjecaj na društvu i međusobne pozicije. Situaciju dodatno komplicira odnos između zemalja liberalne demokracije i islama, rasta islamofobija, međusobne predrasude, ratovi i ratni zločini, uloga religijskih institucija u produbljivanju konflikta i u njegovom prevazilaženju, itd. Tako se u jednom dijelu javnosti odnos Evropske unije spram BiH u stvari u vjerskom identitarnom ključu, odnosno kao odnos kršćanske Evrope spram muslimana, odnosno da tu leži korijen dvostrukih standarda, nerazumijevanja, političke i svake druge ambivalentnosti. Tako je i slučaj liberalizacije viznog režima za Srbiju i Crnu Goru, dok je BiH u tom momentu zbog neispunjavanja uvjeta ostala na crnoj šengenskoj listi, bio percipiran i politički predstavljen kao „nagrada Srbiji za genocid“ dok je BiH ostala u zapeku jer „Evropa ne želi muslimane“. Takvu percepciju podsticale su i različite „bošnjačke“ političke opcije u BiH, ali i neki ljudi Islamske zajednice u BiH koji su preko medija plasirali upravo takav kontekst (Jedan naslov iz plejade različitih naslova glasi: „Bošnjaci ostaju u toru, bezvizni režim Srbiji i Makedoniji“, Dnevni avaz, 3.12.2008).

Nesumnjivo je da u Evropskoj uniji postoji strah od islama, ta nije strah od radikalnog islama koji se smatra retrogradnim i nekompatibilnim sa demokratskim institucijama. slučajevi terorističkih napada poput onih u Madridu, Londonu, pa i napada na Ameriku u Sarajevu idu u prilog konzervativnijim i vjerskim krugovima u samoj Evropi. Jedan radikalizam rađa drugi, i u tom stvarnom krugu fanatizama, teorija zavjere, nacionalizama i ekstremizama svake vrste više nije najvažnije ko je koga proizveo. Norveški slučaj Breivik pokazuje koliko nas daleko može odvesti mržnja. Po ovom specifikumu, prisutnosti islama, BiH nema mnogo primjera na koji se može pozvati. Jedan od primjera može biti Turska gdje je sekularizam mnogo decenija bio egzemplar, no i tamo u posljednjih nekoliko godina se dešavaju postsekularistički procesi, odnosno procesi jačanja uloge religije u javnom prostoru. S obzirom da ne postoje javni i politički subjekti koji su se u ljudskoj povijesti dragovoljno odrekli postojećeg i moraju s obzirom na tripartitnost religijskog prostora u BiH i planske podjele javnosti-vjernika, teško se može očekivati da se tri religijske institucije u isto vrijeme odreknu utjecaja u društvu u ime bilo kakve ideje, naročito ideje sekularizacije⁶. Drugim riječima, religijske institucije i dalje će koristiti svoj utjecaj i veze sa političkim partijama i da bi konzumirali zakonom odobrena prava i zauzvrat će pružati više ili manje otvorenu podršku određenim političkim subjektima. Poseban slučaj je Islamska zajednica BiH koja dodatno kritički percipira „Evropsku uniju kao privilegirani klub kršćanskih zemalja“ koja je „mirno stajala dok su ubijani evropski autohtoni muslimani“.

---

⁶ Za slučaj Srbije vidjeti rad Mirka Blagojevića „Savremene religijske promene u Srbiji i proces integracije u Evropu“. Članak je rađen u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031)

5. Zadaci vanjskog i unutrašnjeg političkog faktora za BiH: Preporuke

U ovom radu bavili smo se s nekoliko odvojenih pitanja povezanih u cjelinu rada – odnosa Bosne i Hercegovine spram ideje euroatlantskih integracija, perspektiva koje se otvaraju tokom tog tehnički kompliciranog procesa. Nismo se bavili tehničkim pitanjima kao što je mjerenje ispunjenosti određenih uvjeta iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju⁷, nego smo pokušali da ponudimo okvir za rješavanje otkrivenih problema, uvažavajući i najvažnije specifičnosti Bosne i Hercegovine kao što je postojanje konstitutivnih naroda, postojanje Ureda visokog predstavnika, postkonfliktne komponente bosanskohercegovačkog društva i diskrepancija između deklarirane sekularnosti države i otkrivenih nesekularnosti društava. Sad je red da ponudimo neke preporuke koji mogu biti korisne:

5.1 Uvođenje evropske klauzule

U više ponuđenih paketa ustavnih promjena bila je planirana ova odrednica po kojoj se mehanizmi entitetskog glasanja ne bi primjenjivali kod onih pitanja za koje Bruxelles ocijeni da su značajni za proces evropskih integracija. Time bi se mogla postići politička nadmudrivanja i ucjenjivanja kod pitanja u vezi s kojim nema pregovora nego tek izvršavanja reformskih zadataka, izuzelo iz ionako nekulturne političke parlamentarne debate. Primjera radi, ukoliko Evropska unija inzistira na postojanju ministarstva poljoprivrede na državnom nivou, onda je od interesa svih građana da se taj zahtjev što prije ispuni bez nepotrebnog politiziranja i „etniciziranja“ problema, jer poljoprivreda, objektivno, ne ulazi u sektor pitanja od kulturnog i nacionalnog značaja. U vezi sa ovim pitanjem ne bi trebalo biti više problema jer su partije koje sada imaju većinu u vlasti na državnom nivou, izuzev HDZ-a 1990, već pristali na uvođenje evropske klauzule u tzv. Aprilskom paketu ustavnih promjena. Jedini problem sa evropskom klauzulom može biti ukoliko se bude inzistiralo na uvođenju principa koordinacije nižih nivoa izvršne vlasti sa državnim, što bi dovelo do daljnjih komplikacija i blokada sistema.

5.2 Definiirati oblasti od nacionalnog interesa

Paralelno sa uspostavljanjem evropske klauzule potrebno je provesti široku javnu i parlamentarnu raspravu nakon koje treba krenuti u izmjene Ustava BiH u smislu definiranja sfera oblasti koje su od nacionalnog interesa. To je drugi, dodatni mehanizam koji će kroz formalnu razradu moći spriječiti zloupotrebe entitetskog glasanja i uopće pozivanje na vitalni nacionalni interes kod onih pitanja za koje se političke elite dogovore da nisu od vitalnog nacionalnog interesa. Jednom kada se odredi šta je to (ili šta to nije) podložno vitalnom nacionalnom interesu na državnom nivou, entiteti i niži nivoi vlasti bi trebali uskladiti ustave. Na taj način bi se onemogućile zloupotrebe, ali i trasirali modaliteti istinske zaštite kolektivnih prava etnonacionalnih grupa.

5.3 Ojačati lokalnu zajednicu kroz uspostavu institucije direktne demokratije

Na lokalnom nivou građani Bosne i Hercegovine ostvaruju više od 90 posto svojih prava i obaveza. S tim u vezi, potrebno je omogućiti građanima da sudjeluju u kreiranju lokalne politike mnogo više nego što su to lokalni izbori i mehanizmi za opoziv na elnika. Uvođenje institucije referendumata i uvezivanje općina u zajedničke projekte put je kojim se može ostvariti kvalitetniji menadžment u politici. Važnost lokalne zajednice u daljoj demokratizaciji bosanskohercegovačkog sistema prepoznali su i brojni predstavnici diplomatskog kora, samim tim i države, koje su odlučile investirati u taj dio strukture, dio na kojem nema ispraznog nacionalističkog prepucavanja koje svakako nije usmjereno na rješavanje problema koje tište građane.

---

⁷ O tehničkom putu BiH u smislu ispunjavanja uvjeta više u analizi Međunarodnog instituta za bliskoistočne i balkanske studije IFIMES, „Budućnost Bosne i Hercegovine“, dostupan na <http://www.ifimes.org/default.cfm?Jezik=Ba&Kat=10&ID=668>, naročito strane 4-6.

5.4 Sankcioniranje antievropskih politika

Postojale su lokalne zajednice u BiH koje su podliježale sankcijama pojedinih država jer su postojale opravdane sumnje da su se na području te lokalne zajednice skrivali ratni zločinci. Riječ je, konkretno, o Lautenbergovom zakonu, Sjedinjenim Američkim Državama i općenito mahom u Republici Srpskoj. Potrebno je razmisliti o uvođenju sličnog principa, odnosno da za one politike koji se otvoreno i bez kvalitetnih argumenata protive interesima lokalne zajednice – a to su euroatlanske integracije – uvedu određeni mehanizmi sankcija. Paradoksalno, ekonomske sankcije već postoje jer zbog korupcije, pravne nesigurnosti i loše bezbjednosne situacije (uz dodatni problem ekonomske krize i recesije u Evropskoj uniji) u Bosni i Hercegovini već godinama izostaju investicije. S druge, pak, strane, Bruxelles je nesklon bilo kakvom zvanom uvođenju mjera sankcija jer želi samostalan demokratski razvoj BiH bez uplitanja za koje se sumnja da bi mogao izazvati dodatnu komplikaciju. Iz tih razloga već je više puta Bosni i Hercegovini bilo progledano kroz prste onda kada su trebale uslijediti sankcije. Teško će biti Bruxelles uvjeriti u neophodnost snažnijeg pritiska naročito što postoje brojni otvoreni kanali između pojedinih političkih partija sa „sestrinskim“ strankama u Evropi, kao i individualni lobistički kanali spram najutjecajnijih evropskih država, ali bez jedinstvenog pristupa EU-a spram BiH ne može se očekivati konkretniji napredak.

5.5 Deviktimizacija i pozitivna sekularizacija društva

Najteži procesi u se prevladavanja ratne prošlosti i vjerskog narcizma malih razlika koje teže da Bosnu i Hercegovinu za dulje vrijeme ostave u ropstvu prošlosti. Deviktimizacija je proces koji će trajati decenijama i generacijama, a dodatni je problem što su dosadašnji pokušaji bili – da unesemo dozu optimizma – polovični. Pokušaji REKOM-a nažalost su propali, a u politici se svakodnevno koristi izraženi revizionizam koji ne prate nikakve sankcije. Za poštenje bi Bruxelles mogao snažno podržati zakonske izmjene koje delegitimiziraju ekstremne nacionalističke organizacije, a politike koji šire revizionizam stave na hladni režim. Što se tiče sekularizacije, potrebno je odstraniti vjerske simbole iz zajedničkih javnih institucija, pokrenuti snažniji međuvjerski dijalog kao i dijalog između ateista i religijskih zajednica. Ovo su zadaci prije svih za predstavnike civilnog društva koji moraju na savjetnike u institucijama države, ali i Bruxellesa, kako bi se spriječio negativan trend dalje vjerske radikalizacije pojedinaca.

6. Zaključak

Na kraju, zaključimo da se Bosna i Hercegovina nalazi u ogromnim problemima. Na djelu je kriza sistema, kriza vrijednosti, i može se očekivati, ako se nastavi ovaj trend, i rastući euroskepticizam. Iako je riječ o dobrovoljnom klubu, Evropska unija je živo zainteresirana za članstvo BiH jer bi svaka eskalacija sukoba u neposrednom susjedstvu dodatno opteretila Evropsku uniju koja se 1992. u obliku Evropske ekonomske zajednice nije proslavila u preveniranju konflikata u bivšoj Jugoslaviji. Stoga je potreban aktivniji angažman i briselskih institucija, kvalitetnija komunikacija sa predstavnicima domaće političke elite. Ako Bosni i Hercegovinom već kruži mantra euroatlantskih integracija, bolje je nego da kruže avioni sa humanitarnom pomoći. U tom smislu, alternative, zapravo, i nema.

Reference

Studije i istraživanja

Sarajli , M. (ur.) „Mit o zatvaranju OHR-a“, Vanjsko politička inicijativa, studija, Sarajevo 2010.

Pasch, P. (ur) „Bosna i Hercegovina 2025: Scenariji budućeg razvoja države“, Friedrich Ebert Fondacija Sarajevo, Sarajevo

Vukomanovi , M. (2001) Sveto i mnoštvo – izazovi religijskog pluralizma, Beograd, Igoja štampa.

On-line izvori

Beirovi , Z. (ur) „Budućnost Bosne i Hercegovine“, Međunarodni institut za bliskoistočne i balkanske studije IFIMES, Ljubljana, 2010.

Zvani na stranica Centralne izborne komisije BiH, www.izbori.ba

Zvani na stranica Evropske komisije [ec.europa.eu, http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm](http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm)

Karić , F. (2009), „Religija i društveni život u BiH“, <http://fikretkarcic.wordpress.com/2009/08/01/religija-i-drustveni-zivot-u-bih/>

Pozdravni govor reisa Cerića povodom desetogodišnjice Europskog vijeća za fetve i istraživanja, 16. maj 2007., dostupno na internet stranici Bosnjaci.net, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=20055>

Linkovi u medijima

Štefan Fule: „Napredak sa novom vladom bio bi ostvaren“, Dani, 21.10.2011., br. 749, str. 16-19.

„Bošnjaci ostaju u toru, bezvizni režim Srbiji i Makedoniji“, Dnevni avaz, 3.12.2008

„Livne: U Srebrenici se nije desio genocid“, Nezavisne novine, 23.2.2011.

„Milorad Dodik: Srpska je važnija od Evrope“, Pečat, Internet portal slobodne Srbije, 20. 5. 2011, na stranici <http://www.pecat.co.rs/2011/05/milorad-dodik-srpska-je-vaznija-od-evrope/>

„Vjerske zajednice i izbori: Glasajte po savjesti, birajte po vjeri“, Centar za istraživačko novinarstvo, 1.10.2010, dostupno na http://www.cin.ba/Stories/P25_Parties/?cid=975,2,1

„Svi sukobi vode u mir“, Faruk Borić, magazin Dani, br. 732, 24.6.2011, str. 32-35.